

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕНЬ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНСЬКИХ ПСИХОЛОГІВ

TRANSFORMATION OF PSYCHOLOGICAL IDEAS IN SCIENTIFIC WORKS OF UKRAINIAN PSYCHOLOGISTS

У статті презентуються результати теоретичного аналізу змісту психологічних уявлень українських психологів XVII – початку XX століття. Представлені положення, що характеризують уявлення про психіку людини та її розвиток, про особистість й психічну установку. Розкриті закони діяльності психічного. Встановлено, що ключовими показниками розвитку психіки в науковій спадщині українських психологів вказуються: рівень здібностей, сформовані навички, розвиток уяви та уявлень, кількість виразів, ступінь контрольованості уваги, прояв волі та духу, рівень оволодіння мовою, емоційний розвиток, творча активність, кількість питань, формулювання суджень, утворення понять, зміст моральної свідомості. Психічний розвиток представниками української психології вбачається в якісних змінах психічного, в змісті психічного та прояві його діяльності. Закономірність прояву психічних явищ можна визначити лише у їх розвитку. Розвиток психічного українськими психологами розуміється як своєрідний перехід від менш складного до більш складного. Такий перехід стає можливим через вплив соціального середовища, оволодіння створеними речами та предметами, необхідність побудови різних відносин та вибори методів поведінки. Внутрішні суперечності визначаються як рушійні сили розумового розвитку людини. Основними протиріччями для українських психологів, які сприяють розвитку психічного є такі: відмінності між новими потребами, цілями, прагненнями людини, яка розвивається та рівнем оволодіння засобами, необхідними для їх задоволення. З появою самоусвідомлення починається активний процес найвищих проявів психічного. Провідними функціями психіки українськими психологами XVII – початку XX століття визнані: регуляція, відображення, пристосування, оцінка та збереження цілісності. Прояв цих функцій здійснюється в процесі самовдосконалення людини, де стає можливим її внутрішнє зростання, свідоме та цілеспрямоване конструювання власного життя та самостійність у здобутті знань.

Ключові слова: психіка, найвищі прояви психіки, детермінанти психічного розвитку, умови розвитку психіки, показники психічного розвитку, психічна установка.

The article offers the results of a theoretical analysis of the content of psychological ideas of Ukrainian psychologists of the XVII – early XX century. The provisions that characterize the idea of the human psyche and its development are presented, personality and mental setting. The laws of mental activity are revealed. It is established that the key indicators of the development of the psyche in the scientific heritage of Ukrainian psychologists indicate: level of abilities, formed skills, development of imagination and ideas, number of expressions, degree of control of attention, manifestation of will and spirit, level of mastering language, emotional development, creative activity, number of questions. The formulation of judgments, the formation of concepts, the content of moral consciousness. Mental development is seen in the representatives of Ukrainian psychology in the qualitative changes of the mental, in the content of the mental and manifestations of its activity. The pattern of manifestation of mental phenomena can be determined only in their development. The development of mental Ukrainian psychologists is understood as a kind of transition from less complex to more complex. Such a transition becomes possible due to the influence of the social environment, mastering created things and objects, the need to build different relationships and elections of behavior methods. Internal contradictions are defined as the driving forces of mental development. The main contradictions for Ukrainian psychologists were that contribute to the development of the mental are the differences between new needs, goals, aspirations of the developing person and the level of mastering the means necessary for their satisfaction. With the advent of self-awareness begins the active process of the highest manifestations of the mental. The leading functions of the psyche by Ukrainian psychologists of the XVII – early XX century are recognized: regulation, reflection, adaptation, assessment and preservation of integrity. The manifestation of these functions is carried out in the process of self-improvement of the person, where it becomes possible its internal growth, conscious and purposeful design of one's own life and independence in acquiring knowledge.

Key words: psyche, the highest manifestations of the psyche, determinants of mental development, conditions of development of the psyche, indicators of mental development, mental setting.

УДК 159.922:101.1
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.14>

Мельник О. А.

д. психол. н., с. н. с.,
доцент кафедри загальної психології
факультету психології
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Постановка проблеми. Для психології, яка має за сьогоdnішніми мірками не тривалу історію щодо визнання її науковою дисципліною вкрай важливим, згідно переконань видатного українського вченого І. В. Данилюка, є здійснення історико-психологічних досліджень витоків й особливостей формування психологічних уявлень на теренах України [1; 2; 3].

Актуальність історико-психологічних досліджень визначається й існуванням таких історичних періодів, видатних вчених, які істотували в царині психологічної проблематики,

але не були предметом спеціальних досліджень, а їх ідеї не були відомі науковій спільноті взагалі. Зазначене висуває до дослідника не лише методологічної підготовленості, але й творчого підходу з розвиненим інтуїтивним чуттям [6]. Саме тому значимість результатів, які отримуються при історико-психологічному дослідженні важко переоцінити. Зокрема, як зазначає В.А. Роменець – український вчений у сфері історико-психологічних досліджень, що історія психології – це справжня совість психолога [14]. Саме тому

здійснення реконструкції психологічних уявлень, виявлення специфіки розуміння психічного та його проявів, що презентуються у науковій спадщині видатних українських психологів минулого надасть можливість дослідити визначену трансформацію цих уявлень, понять, концепцій, теоретичних положень тощо.

Виклад основного матеріалу. Позитивною стороною психологічних концепцій українських психологів XVII ст. було їх намагання виходити з досвіду при з'ясуванні суті психічних явищ. Під психікою в означений час розуміються всі життєві операції або дії органічних живих тіл, починаючи із живлення, розмноження й закінчуючи мисленням та вольовими діями. За субстрат психіки визнається тіло живої істоти в цілому. Центральним органом життя є серце, а центральним органом психічних функцій та їхнім специфічним субстратом вважається мозок. Розв'язання основного питання про природу психіки українськими психологами XVII ст. ґрунтується на позиціях матеріалізму й ідеалізму. По-перше, матерія визнається первинною, а психічні процеси – вторинними, а по-друге, метафізичні уявлення є провідними, а розумна душа створена Богом і є безсмертною [4; 13].

Центр уваги в працях українських психологів у XVII ст. зсунувся із завдання богопізнання на проблему людини, її психічний розвиток, життєдіяльність, способи пізнання, соціальне буття та моральний світ. Пізнати й зрозуміти розвиток психіки, вважають українські психологи, уможлиблюється через життєві операції людини. Пізнання людиною навколишнього світу поділяється на чуттєве та інтелектуальне. Визнається єдність чуття та мислення. Мислення поділяється на сенситивне й інтелектуальне. Проблеми інтелектуального пізнання розв'язуються з ідеалістичних позицій. Особистість визначається як сукупність індивідуальних ознак людини, що утворюється на базі її загальної природи. До індивідуальних психічних рис особистості відносяться набуті протягом життя навички інтелекту й волі та інші психічні особливості, які є наслідком індивідуальних фізичних властивостей людського індивіда та умов його життя. Ці властивості об'єднуються під назвою темпераменту та характеру. Вчені стверджують, що у процесі філогенетичного розвитку в людини в зародку закладаються певні потенції психічної діяльності, і вже в онтогенезі у процесі подальшого розвитку психіки людини та її взаємодії з оточуючим середовищем через часте повторення психічних актів із цих потенцій формуються навички. Потенції завдяки навичкам перетворюються в здатності, які допомагають людині знайти своє місце у світі, бути корисною, реалізовуватись [12; 15].

У XVIII ст. українські психологи особливо зосереджують свою увагу на процесі пізнання.

Вони визнавали існування об'єктивного світу незалежно від пізнаючого суб'єкта та вважали цей світ за такий, який можна пізнати. Предмети та явища об'єктивного світу, як і нижчі форми психіки, згідно уявленням українських психологів, виникли з матерії. Виняток становить розумна душа людини, створена Богом. Душа – це всі життєві прояви людини, а саме: здатність відчувати, сприймати, реагувати, зростати, бажати, прагнути тощо. До психічних властивостей українські психологи XVIII ст. відносять особливості темпераменту й риси характеру людини. При цьому вказується на те, що риси характеру складають її другу природу, створюючи особистість людини. На психічні особливості людини впливає її власна діяльність, спадковість і її потреба в досконалості [5].

Українські психологи XVIII ст. відмічали, що властивості особистості, її стійкі нахили утворюють структуру особистості. Зокрема, зазначаються основні вищі моральні риси особистості, а саме: розумність, справедливість, поміркованість і хоробрість [17]. При цьому розумність є головною рисою особистості й включає: а) пам'ять, як сукупність практичного досвіду; б) інтелект як здатність вчитись і легко знаходити засоби задля досягання цілей; в) вміння робити висновки із загальних правил; г) передбачливість як вміння оцінювати обставини; д) обережність – вміння уникати, обходити загрози при просуванні до цілі. Ці риси не вважаються вродженими, а формуються у людини в процесі відповідної діяльності й вправ.

Взагалі проблема діяльності входить до кола одного з основних питань в українській психології у XVIII ст. Для розуміння діяльності людини, її скеровування необхідно вивчати причини. Вони можуть бути як внутрішніми (матеріальними та формальними), відмічають українські психологи, так і зовнішніми (виконавчими та цільовими). Фізика і психологія як її частина вивчає внутрішні причини людської діяльності, етика – зовнішні. Діяльність людини є свідомою й цілеспрямованою завдяки інтелекту й волі; має мету та цільову причину [11; 18].

Особистість українськими психологами XVIII ст. трактується як сукупність фізичних і психічних особливостей, котрими одна людина відрізняється від інших. При цьому ця сукупність особливостей не є вродженою, а набувається людиною в процесі життя і є доповненням до її вроджених потенцій [11]. Індивідуальні особливості, що становлять особистість людини не є простою механічною їх сукупністю. Суперечні властивості, що виникають у процесі діяльності, взаємно знищують одна одну, а інші підтримують одна одну, і таким чином, виникає певна їх структура [12].

Українська психологічна думка на початку XIX ст. зосереджує увагу на процесах самопізнання та самовдосконалення, а також

вродженим прагненням людини до пізнання істини. Задовольняючи цю потребу в процесі пізнання зовнішнього світу, людина ставить питання про саме джерело цієї потреби, про природу власного «Я». Без пізнання особливостей своєї душі ці процеси унеможливаються, вважали українські психологи означеного періоду [9; 10]. Вони стверджували, що людина є першим й найважливішим предметом вивчення, адже через самопізнання людині зручніше набувати знання про Бога й інших. Провідним принципом у розумінні душі на початку XIX ст. є принцип субстанційності, де душа – це вічна особистість, початок, безсмертна істота, незалежна від матерії. Вона є замкненою, самодостатньою та відокремленою від усіляких зв'язків із матеріальною дійсністю.

Українські психологи на початку XIX ст. визнають ідею поетапного психічного розвитку людини. У кожному періоді життя людина набуває певних навичок, наприклад, навичку керувати своїми емоціями, не вчиняти поспішних, необдуманих вчинків під їхнім впливом, ставати рішучою задля подолання згубних звичок і здійснювати гідні вчинки та вибори. Потреба в досконалості є рушійною силою в розвитку психічних проявів людини. Дух уявляється вищим началом у людині, що містить усі можливі досконалості. Для її досягнення людині необхідно завжди зберігати єдність віри, розуму та чуття, тотожність своєї природи. Ключовою умовою в досягненні досконалості вважається любов, і, це почуття визнається головним українськими психологами минулого. Народжуватись і виховуватись, здобувати знання, будувати стосунки з іншими людьми дитина повинна у любові. Проте любов, наполягають українські психологи, повинна бути взаємною [9].

Для повноцінного функціонування психіки необхідна інформація, котру людина повинна отримувати після народження від відчуттів та сприймань, адже це сприятиме пізнанню зовнішнього і внутрішнього світу людини, вважали українські психологи. Відчуття і сприймання не залишаються статичними, ці психічні процеси розвиваються й удосконалюються поступово на протязі всього життя людини. Спонування до дій і спрямованість беруть свій початок із самої сутності людини та її власної волі. Метою психічного розвитку українськими психологами зазначається досягнення людиною вищого знання, усвідомлення своєї гідності, усвідомлення в собі образу Божого, прагнути до правди й істини. Виховання й навчання виступають ключовими умовами розвитку психічних проявів, котрими повинні займатися батьки і оточуючі людину до її повноліття. У подальшому розвиток здійснюється через пізнання і самопізнання, практичну діяльність,

котра б, насамперед, сприяла розвитку розумових здібностей [7].

Для українських психологів початку XIX ст. свідомість в природі людини є фактом, який свідчить про себе саму через саму себе, а задля її пізнання нічого не потрібно окрім неї самої. Свідомість притаманна лише людині, а її зміст проявляється у виборах, які здійснює людина задля творення свого життя [16].

У працях психологічного змісту українських психологів першої половини XIX ст. зазначається ідея щодо визнання ролі спадковості в поведінці людини, бажаннях, потягах, формуванні цілей, поглядів на речі, нахили. Центральними категоріями психології як науки про психіку та психічні явища в означений період визнаються наступні категорії: свідомість, самосвідомість, самопізнання, саморозвиток, буття та діяльність.

Українські психологи другої половини XIX – поч. XX ст. визнають психіку вищим началом людської природи, що переважає над усіма фізіологічними процесами. Психіка є тим центром, котрий уможливує єдність організму, має регулюючий вплив, приймає участь у процесах пристосування. При цьому людина повинна розширювати межі психіки за допомогою розвитку її проявів [11].

Підтримується українськими психологами означеного періоду ідея єдності психіки як на елементарному, так і на вищому рівнях. Ці два рівні психічної сфери являють собою єдність у своєму реальному центрі «Я» і лише через нього стає можливим їх взаємодія. У поглядах українських психологів джерелом розвитку психічних проявів зазначена здатність до самозростання й досвід. Мається на увазі чуттєвий, естетичний, релігійний, інтелектуальний й етичний досвід [9]. Детермінантами впливу на розвиток психічних проявів українськими психологами визнаються спадковість, робота головного мозку і нервової системи, умови життя, виховання, навчання й культура. Рухає цей розвиток внутрішня мета, до якої сама природа скеровує цей розвиток психічного життя людини, а саме: самопізнання, самовладання й самоосвіта. Показниками розвитку вищих проявів психічного є рівень розвитку самосвідомості і вольової сфери [11].

Українські психологи переконані, що розвиток психічних проявів постійно знаходиться в процесі руху і здійснюється за визначеним порядком. Одним з провідних показників розвитку є стан вольової сфери людини, так як вольовий процес завжди пов'язаний з активністю, діяльністю людини [8]. Розвиток вольової сфери людини українські психологи у загальному вигляді вбачають наступним чином:

І етап. **Стимул** – накопичена енергія. **Мета** – розряд енергії. **Результат** – рухи мимовільні й імпульсивні.

II етап. Стимул – закон самозбереження. **Мета** – уникнення незадоволення й прагнення до задоволення. **Результат** – рухи мимовільні.

III етап. Стимул – бажання чогось визначеного. **Мета** – подолання перешкод та досягнення бажаного. **Результат** – рухи довільні й усвідомлені.

Українські психологи другої половини XIX – поч. XX ст. були переконані, що саме генезис психічних здібностей надає інформацію про хід розвитку психічної сфери людини. Здібності зазнають впливу спадковості, виховання, зовнішніх умов, оточуючого середовища, темпераменту. Умовами психічного розвитку також називаються українськими психологами досвід та утворення корисних звичок, спілкування, стан уваги, постійне набуття знань, здатність до абстрагування й до розмірковування, розвиток почуттів.

Не оминають увагою українські психологи значення та вплив на роботу психічних проявів й творення особистості таких чинників, як: історичний період, економічний стан країни, політичний устрій, географічне розташування, етнічна належність, статус, стать. Зокрема, в ході історичного розвитку відбувається розвиток проявів психічного, психічної діяльності взагалі та психічного складу людей. Ці зміни, насамперед, пов'язуються зі змінами умов й способу їх життя, форм людської діяльності та її продуктів, що спричиняє нерівномірність і різний темп змін окремих компонент. Таким чином, українськими психологами визнається, що в психіці людини є властивості, котрі суттєво змінюються в ході історичного розвитку людства в різних історичних періодах [11].

На початку XX ст. в українській психології з'являється поняття «психічна установка» [11]. Власне це поняття починає вживатись задля пояснення змін у ході розвитку сфери психічного, змін у відношенні до світу та творення власного життя. Під психічною установкою розуміється виникнення нового підходу до розуміння себе, оточення, середовища, нового відношення до зовнішнього і внутрішнього світу. Для періоду раннього дитинства характерною є ділова психічна установка. Котра полягає у пристосуванні до зовнішнього світу, соціальним обставинам. Для періоду пізнього дитинства характерною є психічна установка – наслідування, котра полягає у новому відношенні до існування світу незалежного від уяви і творчості дитини. У підлітковому віці відбуваються загальні зміни у психічному житті. Психічна установка проявляється в різкому повороті підлітка до свого внутрішнього світу. Вперше в психіці, яка розвивається з'являється справжня зацікавленість до своєї власної особистості: заняття собою, власними думками, власною зовнішністю, власними переживаннями, відбувається занурення

у свої мрії. В період юності психічна установка носить естетичний характер з акцентом на творчість. Юні особи підходять до дійсності як творці, вони вільні, їх мрії стають ідеалами, активність пов'язана з прагненням до вищого, а всі захоплення є безкорисливими. Психічна установка періоду зрілості носить діяльнісний, практичний характер і спрямована на здійснення задуманого в юності, цілковитої реалізації своїх здібностей. В період старіння особливістю психічної установки є її спрямованість на виробництво загального блага в різних формах і сферах.

Загалом, здійснене історико-психологічне дослідження наукової спадщини українських психологів XVII – початку XX століття дозволило узагальнити психологічні погляди, з'ясувати особливості руху української психологічної думки. Головні наукові психологічні уявлення українських психологів можна зазначити, зокрема, з акцентуванням на проблематиці стосовно прагнень людини до пізнання, самопізнання, саморозвитку й реалізації своїх здібностей. Згідно наукового доробку українських психологів розвиток психічних проявів та творення особистості відбувається поетапно: 1) на чуттєвому рівні; 2) перцептивному рівні; 3) розумовому рівні; 4) рівні свідомості; 5) рівні самосвідомості.

Провідними принципами в процесі розвитку визнані такі:

- принцип цінності всіх етапів розвитку;
- принцип єдності розвитку та культури;
- принцип взаємовпливу фізичного і психічного;
- принцип діяльності;
- принцип сензитивності;
- принцип нерівномірності;
- принцип переходу зовнішньої діяльності у внутрішню і внутрішньої діяльності у зовнішню.

Детермінантами розвитку психічної сфери людини визнаються, зокрема, **внутрішні** – робота головного мозку та спадковість та **зовнішні** – найближче соціальне середовище, культура, історичний період. Сприятливими умовами особистісного зростання українські психологи вважають такі, як турботливе ставлення, необхідна кількість вражень, активна діяльність, виховання, навчання, провідна діяльність, спілкування, власний досвід. Показниками розвитку психічної сфери людині визнані наступні: рівень розвиненості психічних процесів, творення образів, рівень регульованості емоційно-вольової сфери, здатність до абстрагування, творчість, рівень розвитку вищих почуттів, кількість виражень, зміст свідомості і самосвідомості.

Висновки з проведеного дослідження. У статті була здійснена спроба презентувати та узагальнити ключові психологічні уявлення українських психологів XVII – початку XX сто-

ліття. Головне завдання психологічної науки вони вбачали у допомозі людині у самопізнанні, з'ясуванні своїх можливостей, схильностей, здібностей і задатків задля особистісного зростання. Останнє визнається українськими психологами висхідним процесом, просуває людину до вищого ступеня в розвитку її психічних властивостей, а також сприяє становленню і формуванню регулюючих і контролюючих процесів. Особистісне зростання, переконані українські психологи минулого, допомагає реалізовувати активну суб'єктивну позицію відносно власних зусиль для перетворення свого життя і психічного світу, а вищі психічні прояви здатні спрямовувати морально орієнтовані устремління людини в бік набуття вищих духовних цінностей і смислів життя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Данилюк І. В. Історія психології в Україні. Західні регіони (остання чверть XIX – перша половина XX століття) : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Либідь, 2002. 152 с.
2. Данилюк І. В. Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір : монографія. Київ : «САММІТ-КНИГА», 2010. 432 с.
3. Данилюк І. В. Індигенна психологія: культура і світ більшості. *Український науковий журнал «Соціально-психологія»*. 2011. № 2(46). С. 134–142.
4. Історія філософії на Україні у 3 томах. Том 1 / гол. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Наукова думка, 1987. 400 с.
5. Історія філософії на Україні. Том 2. / гол. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Наукова думка, 1987. 368 с.
6. Коваленко А. Б. Творчий характер соціально-перцептивного процесу. *Соціальна психологія : хрестоматія*. Київ : Каравела, 2018. С. 73–80.
7. Мельник О. А. Університетська психологія в Україні початку XIX–XX століття (на прикладі Імператорського Університету Св. Володимира). *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. *Психологія обдарованості*. 2012. Том VI. Вип. 7. С. 149–161.
8. Мельник О. А. Основні положення психологічної теорії Григорія Івановича Челпанова. *Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія та практика* : збірник наукових праць. Спецвипуск. 2012. № 3(9). С. 205–212.
9. Мельник О. А. Проблема особистісного буття людини у працях представників релігійної філософсько-психологічної думки XIX – початку XX століття. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. *Психологія обдарованості*. 2013. Т. 6. Вип. 9. С. 289–297.
10. Мельник О. А. Окремі психологічні погляди на розуміння сутності людини у XIX столітті в Україні. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. 2015. Т. 1. Додаток 2 до Вип. 35(13). *Тематичний випуск «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання»*. С. 247–254.
11. Мельник О. А. Становлення розуміння психічного та розвитку людської психіки в українській філософсько-психологічній традиції : монографія. Київ : Альфа Реклама, 2020. 656 с.
12. Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVIII ст.): Тексти і дослідження / редкол. В. І. Шинкарук та ін. Київ : Наук. думка, 1988. 568 с.
13. Роджественський Ю. Т. Психологія в Києво-Могилянському колегіумі другої половини XVII століття (1650–1701). *Проблеми загальної та педагогічної психології* : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. 2010. Т. 12. Ч. 5. С. 283–300.
14. Роменець В. А. Історія психології : навчальний посібник для студ. ун-тів. Київ : «Вища школа», 1978. 440 с.
15. Роменець В. А. Історія психології: XVII століття. Епоха просвітництва : навч. посібник. Київ : Либідь, 2006. 998 с.
16. Роменець В. А. Історія психології XIX – початку XX століття : навч. посібник. Київ : Либідь, 2007. 832 с.
17. Філософські твори. У 2-х т. Том 1 / ред. кол. М. М. Верніков та ін. Київ : Наукова думка, 1990. 496 с.
18. Філософські твори. У 2-х т. Т. 2 / ред. кол. І. С. Захара та ін. Київ : Наукова думка, 1990. 576 с.